

Zvyjnjac'kovs'kyj, Volodymyr Janovyč

**Вплив історичного контексту на ідейно-естетичний зміст перекладу :
(Михайло Лермонтов і Володимир Сосюра на відстані століття)**

Opera Slavica. 2023, vol. 33, iss. 1, pp. 27-35

ISSN ISSN 1211-7676 (print); ISSN ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/OS2023-1-3>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.78270>

License: [CC BY-SA 4.0 International](#)

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20230704

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Вплив історичного контексту на ідейно-естетичний зміст перекладу. (Михайло Лермонтов і Володимир Сосюра на відстані століття)

The Influence of the Historical Context on the Idea and Aesthetic Meaning of a Translation (Mikhail Lermontov and Volodymyr Sosiura a Century Later)

Володимир Янович Звиняцьковський

(Брно, Чехія; Київ, Україна)

Абстракт:

У статті розглянуто поезії М. Лермонтова, присвячені Марії Щербатовій або ж ті, на які вона надихнула поета, та український переклад Володимиром Сосюрою одного з них («Молитви»). На вірш Лермонтова «М. А. Щербатовій» вплинув вірш Євгена Гребінки «Освідчення». Однак алегоричний образ Гребінки (Україна як кохана жінка) у Лермонтова перетворюється на психологічний образ (кохана жінка як втілений український характер). Тло поезії Лермонтова «Молитва», натхненого М. Щербатовою, — нудна й сумна реальність 30-х років XIX ст. Тло перекладу цього віршу Сосюрою (рівно через століття) — смертельно небезпечна для поета реальність 30-х років XX ст. Звідси у перекладі *битва, боротьба, крила* — усе, чого в оригіналі Лермонтова нема, бо бути не могло.

Ключові слова:

ліричний герой Лермонтова; Сосюра як поет-перекладач; алегорія у ліриці доби романтизму; психологізм у ліриці доби романтизму; переклад лірики як самодостатній ліричний твір

Abstract:

This article examines Mikhail Lermontov's poems addressed to or inspired by Mariya Shcherbatova, and Volodymyr Sosyura's Ukrainian translation of one of them ("A Prayer"). Lermontov's poem "To M. A. Shcherbatova" was influenced by Yevhen Hrebinka's poem "A Confession". However, Hrebinka's allegorical image (Ukraine as a beloved woman) is transformed in Lermontov's work into a psychological image (the beloved woman as the incarnation of the Ukrainian character). The backdrop of Lermontov's "A Prayer", inspired by Mariya Shcherbatova, is the sad and dreary reality of the 1830s. Sosyura made his translation exactly a hundred years later against the backdrop of the potentially life-threatening for the poet reality of the 1930s. For this reason, the translation contains the words *battle*, *struggle*, and *wings*—words that are not, and could not be, in Lermontov's original.

Key words:

Lermontov's lyrical persona; Sosyura as translator of poetry; allegory in Romantic poetry; the psychological element in Romantic poetry; the translation of a lyrical poem as an independent poetic work

Михайло Лермонтов був серед російських класиків XIX ст. чи не найприхильніший до України і мав на те конкретну причину — кохання до Марії Шербатової-Штерич.

Марія Штерич походила з тих перших сербських шляхетних родів, які тікали від турецьких загарбників і яким царський уряд у другій половині XVIII ст. дозволив селитися в Україні, у степах між Херсоном та Луганськом. Сербські гусари (до речі, прадід Марії був засновником гусарського полку, у якому служив Лермонтов) одружувалися з українськими красунями і народжували відчайдушних хлопців та красивих дівчат — Марія Штерич була «правилом», а не «винятком». Пригадаймо, що рівно через десять років після знайомства з нею Лермонтова інший російський лірик — Фет — приїхав на військову службу в степи Південної України і тут також уподобав українсько-сербську красуню — Марію Лазич. (*«Не жизни жаль с томительным дыханьем, // Что жизнь и смерть? А жаль того огня, // Что просиял над целым мирозданьем, // И в ночь идёт, и плачет, уходя...»* — це з написаного через 30 років по тому поетичного послання до Бржеської — до знайомої короткого, проте насиченого українського періоду життя і творчості Фета, до одного з небагатьох свідків тої трагедії, якою обірвалося єдине справжнє кохання поета: Марія згоріла буквально, внаслідок нещасного випадку).

Щодо Марії Щербатової-Штерич, то вона, молода вдова, ніколи не приховувала, що по-справжньому кохає Лермонтова. Одне те, що одразу ж після смерті поета вона віддала для публікації його поетичне послання до неї, де прямо сказано: «Как ветер пустыни, // И нежат и жгут её ласки» — дорогого коштує. Олександр Тургенєв, який відвідав її одразу після дуелі Лермонтова з де Барантом (дуель відбулася саме через кохання Лермонтова до Марії), свідчив: «Крізь сльози сміється. Кохає Лермонтова».¹ За цю дуель Лермонтова вдруге вислали на Кавказ. Більше вони з Марією не бачились...

У 2-му числі «Отечественных записок» за 1839 рік, де було вперше оприлюднено два дуже важливих твори Лермонтова — вірш «Поет» і повість «Бела» (складова майбутнього роману «Герой нашего часу»), — побачив світ також і твір відомого українсько-російського поета, автора знаменитого романсу «Очи чёрные» Євгена Гребінки. Назва цього твору — «Признание».

Порою я мрачен, печален, утрюмый,
С мечтой одинокой сию
И, скован какою-то грустною думой,
На юг ненаглядный гляжу.
Друзей и родимых и предков могилы
Покинул на родине я.
Там полная прелести, девственной силы
Осталась коханка моя.
Глаза её смотрят небесной эмалью,
И зелень одежды в рубинах горит,
И поясом синим, как сизою сталью,
Красавицы стан переверит.
Как золото, светлостелблящей волною
Роскошные кудри на плечи бегут;
Уста её тихой вечерней порою
Унылую песню поют.
И эта чудесная дева — не тайна.
Я высказать душу готов.
Красавица эта — родная Украина!
Ей всё — моя песнь и любовь.
Как девы прелестной лазурные очи,
Украины глядят небеса,
Как поясом синим, на юг от полночи

1 LERMONTOV, M. Ju.: «Duša mov maje krylamy»: perlyny ukrajins'kych perekladiv Mychajla Lermontova. Kyjiv: Lybid', 2013, s. 281.

Днепром перевита краса.
 Как шёлком зелёным, покрыта степями,
 И степи в цветах, как рубины, горят.
 И стелются нивы, как кудри, волнами
 И золотом светлым шумят.
 Как тяжкие вздохи печали глубокой,
 Как матери вопли над гробом детей,
 Мне в душу запали далёко, далёко
 Украины песни моей.

Можна не сумніватися в тому, що Лермонтов прочитав цю поезію Гребінки і що вона йому припала до душі. Адже на цей час у нього вже була коханка-українка (навіть слово українське — коханка — вжив Гребінка в російському тексті), притому не віртуально-романтична, а жива Марія, із плоті і крові. І автор «Бели» пише солідарну за суттю (навіть рифму *Украйна — тайна* запозичує в Гребінки), але полемічну за формою поезію «М. А. Щербатовой» («На светские цепи...»), де «перевертає» алегорію: він не Україну порівнює з прекрасною жінкою, а прекрасну Марію з її рідною Україною, її долю — із трагіко-романтичною долею українського народу: *«Як люд її рідний, // Не жде від чужинця опори; // Безмовно і гідно // Терпить і знущання, і горе»* (пер. М. Зерова).

Саме Марії Щербатовій-Штерич, чиє життя не назвеш легким і безтурботним, ми завдячуємо найсвітлішими, найгармонійнішими митями й злетами лермонтовської музи.² За свідченням землячки Марії — Олександри Смирнової-Россет (вона також була родом з України), саме для княгині Щербатової Лермонтов написав одну з двох своїх славнозвісних «Молитв»: «Машенька велела ему молиться, когда у него тоска. Он ей обещал и написал эти стихи».³ І стільки справжнього, духовного піклування про близьку людину в цьому побажанні йому — молитися, коли йому сутужно... *«І, молячись щиро // За прикладом рідного краю, // Незайману віру // У серці дитячим плекає...»* (переклад М. Зерова).

«*Степи і діброви Вкраїни*», в яких зростала юна Марія Штерич і які вона змушена була проміняти «на світські окупи» (переклад М. Терещенка), локалізовані десь на межі нинішніх Донецької та Луганської областей. Цей край пам'ятає принаймні ще одну яскраву напівукраїнську-напівсербську юну поетичну особистість — Володимира Сосюру. Його рідна станція Дебальцево

2 NAZAROVA, L. N.: M. A. Ščerbatova i stichotvorenija Lermontova, jej posvjaščennije. In: *Lermontovskij sbornik*. Leningrad: Nauka, 1985, s. 278–284.

3 LERMONTOV, M. Ju.: «*Duša mov maje krylamy*»: *perlyny ukrajins'kych perekladiv Mychajla Lermontova*. Kyjiv: Lybid', 2013, s. 282.

знаходиться поряд зі станцією Штерівка (дворянське гніздо Штеричів); мати поета Антоніна Локотош — за походженням сербка.

Коли літературознавець Юрій Бурляй наприкінці 50-х років XX ст. працював над першою книжкою про Сосюру⁴, він розпитував поета зокрема і про «обставини» створення його перекладів із Лермонтова. Після смерті Сосюри літературознавець мав бесіди з його вдовою Марією (!), яка повідала йому про те, як розпочиналося їхнє кохання і спільне життя саме в ту найдраматичнішу добу в біографії поета, до якої належать найбільш емоційні й найбільш «авторські» переклади з Лермонтова. Юрій Бурляй назвав ці переклади: поема «Демон», поезії «Молитва», «Ні, не тебе так щиро я люблю...», «Чинара», «Я іду самотній на дорогу...».

«Обставини» виявились такими, що в книжці про Сосюру 1959 р., так само як і в жодній публікації радянського періоду, оповісти про них було неможливо. Та й велика частина Сосюрової спадщини лежала під спудом. І тільки вже наприкінці життя Бурляєві вдалось опублікувати статтю «Невідомий Сосюра» і Сосюрову поему «Ваал» (усе це в журн. «Київ», 1998, № 1–2), яку сосюрознавець датував 1939 роком і в пролозі до якої читаємо: *«Був Демон іскристий, як вічне проміння, // як музика і аромат, // А очі то чорні, то радісно-сині, // а серце, як зоряний сад...»*. Сама ж поема є інтерпретацією біблійної легенди про Адама і Єву. В ній поет намагається відтворити невпинність боротьби світла й темряви; Демон тут світле начало, а темне — Ваал. Ще один біблійний персонаж «невідомого Сосюри» — Каїн. При цьому причина як братовбивства, так і первородного гріха у В. Сосюри — жінка, «жадана, рідна і крилата», яка в поетовій уяві асоціюється з «його Марією».

Насправді ж усе навпаки: цькування з боку влади, щонічне очікування арешту, психоневрологічний диспансер, відчайдушний лист до Сталіна... Хто ж рятував на краю прірви? Марія. Що казала? «Молися...»

Коли Лермонтов стверджував, що молитва допомагала йому «в минуту жизни трудную», то йшлося про «нудну і сумну» дійсність 30-х років XIX ст.: вимушену бездіяльність, відсутність щирих друзів і гідних ворогів (хіба ж гідні Лермонтова всі ці мартини й баранти?). «Трудную» — бо «нудную», чого не скажеш про дійсність 30-х років XX ст.

Дивна річ — поетичний переклад лермонтовської «Молитви» до її сторічного ювілею. Поет-перекладач кінця 30-х років XX ст., мабуть, і сам не помічає підміни, вона відбувається десь глибоко на підсвідомості: у нього з першого до останнього рядка *битва, боротьба, крила* — одним словом, усе, чого в оригіналі Лермонтова нема, бо бути не могло!

4 BURLJAJ, Ju. S.: *Volodymyr Sosjura*. Kyjiv: Deržlitvydav Ukrajinu, 1959.

Але крила — то не крила Демона. То крила Ангела. Марії...

Коли стомлюсь од битви я,
Знеможусь в боротьбі.
Звертаюся з молитвою
До неба я в журбі.
Душа мов має крилами,
Весняно розцвіта,
Сповняє серце силами
Мені молитва та...

«Цькування Сосюри на початку тридцятих років, — писав Юрій Бурлай, — розгорталось вельми драматично, майже трагічно. Але, на щастя, для поета закінчилося не фатально. Він залишився живим, не потрапив туди, де Макар і телят не пасе... Витримав, здавалося, найнеймовірніші випробування... Та от на початку 1938 року у замороженому тоталітарною системою творчому житті солов'я України легесенько повіяло теплими вітрами... Поволеньки, як кажуть, зі скрипом, розпочалися зміни на краще. Вже у 1936-му Сосюру поновлено у лавах Спілки письменників України. Залишивши осоружну роботу на фабриці „Червона нитка“, поет майнув до столиці — у Київ, до самого наркома Затонського шукати правди».⁵

Нарком Володимир Затонський (невдовзі розстріляний) мав абсолютний поетичний слух. Пам'ятаю, принаймні, як його син академік Д. В. Затонський розказував, що «літературність» успадкував саме від батька. В автобіографічній «Третій роті» Володимир Сосюра пригадує свою розмову з тезкою-наркомом:

«...Тоді Затонський спитав мене, над чим я працюю. Я сказав, що переклав поему “Демон” Лермонтова. Він попросив мене прочитати йому переклад. Я йому прочитав з пам'яті початок, і він сказав:

— Як в оригіналі!

Потім він дав розпорядження, щоб мені виписали двісті карбованців на дорогу до Харкова, і подзвонив до Спілки письменників, сказавши, щоб я зайшов туди. Я ж був виключений із Спілки письменників. Я прийшов до голови Спілки Антіна Сенченка... і сказав йому, що хочу жити і працювати в Києві. Він відповів, що це залежить тільки від мене, і подзвонив до видавництва, щоб зі мною склали договір на збірку вибраних поезій, і дав розпорядження, щоб мені купили новий костюм і видали путівку в Єсентуки моїй хворій дружині».⁶

5 BURLAJ, Ju.: *Nevidomyj Sosjura*. Kyjiv, 1998, č. 1–2, s. 38.

6 SOSJURA, V.: *Vybrani tvory v dvoch tomach. Tom 2, Poemy; Roman*. Kyjiv: Naukova dumka, 2000, s. 480.

Так «Демон» Лермонтова по суті врятував своєму перекладачеві життя (новий костюм і путівка в Єсентуки — то приємні бонуси). От тільки в партії відновити поета вперто відмовлялося письменницьке начальство — і це стало ідеєю фікс, він пише лист до самого Сталіна:

«Меня довели до мысли о самоубийстве, но я не сделал этого потому, что слишком много страдал украинский народ, чтобы его поэты стрелялись... Отец! Спаси меня!!!»

Далі зі слів Марії Сосюри розповідає Юрій Бурляй:

«Марія Гаврилівна, добре розуміючи, у яку халепу потрапив її ненаглядний Володя, яка виникла пікова ситуація, розпечатала конверт з листом до Сталіна і вклала туди ще й довідку від психіатра про минулу хворобу поета. Саме в такому вигляді розпачливий лист Сосюри (маю на увазі і довідку від лікаря, мов прозорий натяк генсеку, на який наважилась Марія Гаврилівна...) потрапив у руки того, хто одним словом, легеньким помахом руки вирішував долю мільйонів... Резолюція „хазяїна“ була лаконічно-короткою і, на перший погляд, неймовірно незбагненною: „Восстановить в партии. Лечить“».⁷

Ось така битва, така боротьба і такі крила...

Драматичною, часом трагічною була доля не лише українських митців, а й їхніх творів, і Сосюра у цьому є далеко не одиноким в історії української поезії. Раз у раз повставали нові заборони. Утім, принаймні щось таке, на чому можна було б виховати нове покоління, час від часу з'являлося.

Хто б міг, наприклад, передбачити, якою наполегливою, драматичною працею обернеться початок поетичної кар'єри дев'ятирічної Ольги Драгоманової, яка взяла собі літературний псевдонім *Олена Пчілка* та дебютувала перекладом уривку з лермонтовської поеми «Мцирі». Дебют відбувся у батьківському домі гадяцького поміщика, любителя словесності Петра Якимовича Драгоманова, а в ролі прискіпливого, але й поблажливого рецензента виступив старший брат поетеси гімназист Михайло Драгоманов, який саме вирішив вступати на історико-філологічний факультет Київського університету.

Дитячий (за часом створення) переклад Олени Пчілки уривку із «Мцирі» увійшов до її ж дитячої (за адресацією) збірки 1882 р., яка так і називалася — «Українським дітям». При цьому Пчілка наполегливо, протягом півстоліття працювала над незакінченим рукописом (повний переклад поеми Лермонтова вона надрукувала 1910 р.).

Однак власній геніальній дитині прищепити любов до Лермонтова Олені Пчілці, схоже, не вдалося. Пам'ятаю, як професор І. Я. Заславський (людина, що доклала титанічних зусиль, аби створити повну бібліографію української

7 BURLJAJ, Ju.: *Nevidomyj Sosjura*. Kyjiv, 1998, č. 1–2, s. 39.

Лермонтіани, написала декілька книжок про українські переклади Лермонтова), був збентежений тим, що йому вдалося віднайти в Лесі Українки тільки одну, і то малозначущу, згадку про автора «Мцирі», і як щиро він дивувався з цього приводу. Тоді я дивувався разом із ним. А тепер гадаю, що справа в тім, що Леся, як і більшість жінок, не була сентиментальною. З тих пір, як, будучи юним аспірантом, я дивувався разом із професором І. Я. Заславським, пройшов не один десяток літ, і тепер мій життєвий досвід переконує, що сентиментальність — риса, притаманна здебільшого чоловікам.

Жінка ж, аби просто вижити у створеному чоловіками божевільному світі, завше має зберігати тверезу голову і блискавичну реакцію, бо тут не знати в яку мить знадобиться як не коня на скаку зупинити, то вчасно розпечатати конверт і вкласти довідку від психіатра. А нам лишається ретельно виконувати добрі поради своїх жінок, а не демонічно навіювати їм власне божевілля (*«І будеш світу ти цариця, // Єдина подруга моя»* — переклад В. Сосюри). Лишається щиро молитися за них і за себе, і від щирості нашої, від наших сантиментів неодмінно прийде це божественне відчуття: *«Душа мов має крилами»* (переклад В. Сосюри)...

Хіба не є живою, сповненою шекспірівської пристрасності така поетична і перекладацька спадщина, що здатна через усі минулі віки бодай в одної людини викликати такі думки і почуття?

Бібліографія:

BURLJAJ, Ju. S.: *Volodymyr Sosjura*. Kyjiv: Deržlitvydav Ukrainy, 1959.

BURLJAJ, Ju.: *Nevidomyj Sosjura*. Kyjiv, 1998, č. 1–2, s. 25–40.

LERMONTOV, M. Ju.: *«Duša mov maje krylamy»: perlyny ukrajins'kych perekladiv Mychajla Lermontova*. Kyjiv: Lybid', 2013.

NAZAROVA, L. N.: M. A. Ščerbatova i stichotvorenija Lermontova, jej posvjaščennyje. In: *Lermontovskij sbornik*. Leningrad: Nauka, 1985, s. 278–284.

SOSJURA, V.: *Vybrani tvory v dvoch tomach. Tom 2, Poemy; Roman*. Kyjiv: Naukova dumka, 2000.

About the author

Volodymyr Zvinyatskovsky

Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, Brno, Czechia

Mariupol State University, Faculty of Foreign Languages, Department of Applied

Philology, Kyiv, Ukraine

vyaz57@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5242-2614>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.

